

فهرستواره کتاب‌های فارسی

○ احمد منزوی، فهرستواره کتاب‌های فارسی
تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی
جلد ۱ تا ۵: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ۷۹-۱۳۷۴
جلد ۶ و ۷ مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی ۸۲-۱۳۸۱

○ حسین فعال عراقی

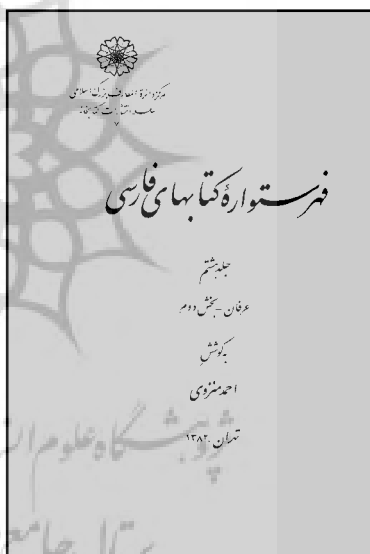
آموخت.

در بیست سالگی (سال ۱۳۲۲ ش) برای ادامه تحصیل به تهران عزیمت کرد و در مدرسه سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری فعلی) سکونت گزید. وی پس از اخذ دیپلم ادبی از مدرسه دارالفنون در دانشکده معقول و منقول (دانشکده الهیات فعلی) به تحصیل پرداخت و در سال ۱۳۲۷ به دریافت درجه لیسانس نائل آمد و سپس به کار دبیری در شهرستان بندرانزلی مشغول شد و سال ۱۳۳۹ به تهران منتقل گردید و به تدریس پرداخت سرانجام در سال ۱۳۵۶ پس از سال‌ها تلاش در جهت ارتقای علم و فرهنگ به مقام بازنشستگی نائل آمد.

استاد منزوی آموزشهای اولیه در زمینه کتاب‌شناسی را در محضر پدر بزرگوارش فراگرفت و در طول اقامت در تهران نزد استادان فن به تکمیل آموخته‌های خویش همت گماشت و از محضر استادانی چون محمدتقی دانش‌پژوه، سیدباقر سبزواری، بدیع‌الزمان فروزان‌فر، غلامحسین صدیقی، فاضل تونی و دیگران بهره‌ها برد و ضمن استفاده از تجربیات پدر و برادر دکتر علی‌نقی منزوی و زنده‌یاد دانش‌پژوه و استاد ایرج افشار و دیگر استادان به فهرست‌نویسی روی آورد و به کاری سترگ در کتاب‌شناسی دست زد که حاصل آن را امروز ما به عینه شاهد هستیم.

کارنامه علمی و تحقیقاتی استاد از زمان انتشار اولین کار وی در زمینه تصحیح مصفی‌المقال تاکنون، ۷۰ مجلد کتاب‌شناسی و فهرست است که به تنهایی یا با همکاری دیگران تهیه و منتشر شده است که فهرستوار معرفی می‌گردد:

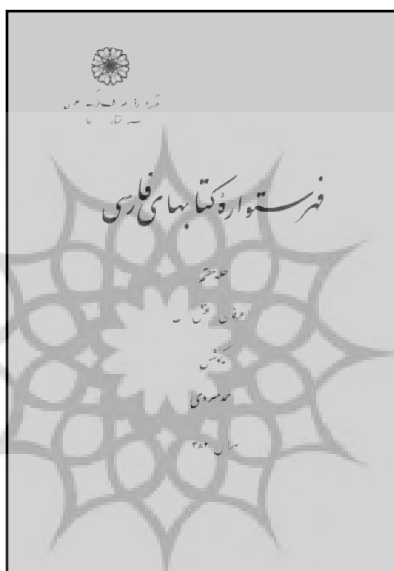
- ۱- تصحیح و طبع کتاب مصفی‌المقال فی مصنفی علم‌الرجال، از نگاهش‌های مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی، که مشتمل است بر زندگی‌نامه دانشمندان شیعه (۱۳۳۵ ش)
- ۲-۷. همکاری در تالیف و چاپ شش مجلد فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، مجلدات ۱۱ تا ۱۶ در ۲۶۶۸ صفحه (۱۳۴۵-۱۳۴۵)

در عرصه کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی کمتر کسی است که با نام و آثار استاد احمد منزوی آشنا نباشد. استاد در سال ۱۳۰۴ ش / ۱۹۲۵م (برابر شناسنامه و درستش ۱۳۰۲ ش) در شهر سامره در خانواده‌ای روحانی و اهل علم و تقوی چشم به جهان گشود. پدر بزرگوارش مرحوم علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی، مؤلف کتاب‌های ارزشمند الذریعه الی تصانیف الشیعه و طبقات اعلام الشیعه و مادرش دختر آقا سیداحمد دماندی از روحانیان آن روزگار بود.

مقدمات علوم را نزد پدر بزرگوارش فراگرفت تا اینکه پدر در سال ۱۳۵۴ ق / ۱۳۱۴ ش برای چاپ الذریعه عازم نجف شد و او نیز به اتفاق خانواده رهسپار این شهر گردید. کلاس ششم ابتدایی را در مدرسه علوی ایرانیان در شهر نجف گذراند و جامع‌المقدمات را نزد عمویش حاج محمد ابراهیم و برخی از شاگردان شیخ آقابزرگ

**کارنامه علمی و تحقیقاتی استاد از زمان انتشار اولین کار وی در
زمینه تصحیح مصفی المقال تاکنون، ۷۰ مجلد کتاب شناسی و
فهرست است که به تنهایی یا با همکاری دیگران تهیه و منتشر
شده است**

پاکستان، در ۲۶۶ صفحه، انتشارات پیام
آزادی (۱۳۷۸ ش)

۵۶ - فهرست نسخه‌های خطی مرکز
دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، گنجینه اهدایی
خاندان سلطان علی سلطانی (شیخ‌الاسلام
بهبهانی) در ۴۷۲ صفحه (۱۳۷۷)

۵۸-۵۷ - فهرست نسخه‌های خطی
مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، مجلد دوم
و سوم، زیر چاپ

۵۹ - فهرست نسخه‌های عکسی
(عکس‌های کتابخانه ابراهیم کرمان)،
۱۳۷۹، زیر چاپ

۶۰-۶۷ - فهرستواره کتاب‌های فارسی،
مجلدات ۱-۸ (۱۳۷۴-۱۳۸۲ ش)

لازم به یادآوری است که مجلدات ۷-۸ تدوین شده و آماده چاپ
است.

۶۸-۷۰ - فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه مرکز
دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، مجلد ۱-۳، زیر چاپ. از میان آثار ایشان،
سه کار از ویژگی بارز برخوردار است و مقدمه‌ای برای تدوین کتابنامه
بزرگ نگاشته‌های فارسی است.

۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی

این اثر «فهرست نسخه‌هایی است که عمدتاً در ایران وجود داشت
و یا فیلم آن در ایران بود. که دربرگیرنده نزدیک به پنجاه هزار نسخه
است.» که مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای R.C.D به چاپ و نشر آن
مبادرت ورزیده و حاصل کار استاد از سال ۱۳۴۸ تا ۱۳۵۳ می‌باشد.

۲- فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان

این گنجینه گران‌سنگ در سیزده مجلد و سی و هشت بخش
برای معرفی تقریباً ۵۲ هزار نسخه خطی فارسی موجود در

(۱۳۴۸ ش)

۸-۱۵ - تصحیح، ویرایش و چاپ هشت
مجلد از الذریعه الی تصانیف الشیعه اثر گرانقدر
شیخ آقابزرگ، مجلدات ۱۶ تا ۲۳، در ۳۳۰۵
صفحه (۱۳۴۶-۱۳۵۴ ش)

۱۶-۲۴ - همکاری در نگارش فهرست
کتابخانه و موزه ملی ملک، مجلدات ۱ تا ۹، در
۴۲۰۶ صفحه (۱۳۵۲-۱۳۷۱ ش)

۲۵-۲۶ - تحریر و تنظیم متن فارسی دو
مجلد ادبیات فارسی بر مبنای تالیف استوری
در ۱۰۴۱ صفحه (۱۳۶۲ ش)

۲۷-۳۰ - تألیف چهار مجلد فهرست
نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش در

۲۵۱۳ صفحه با پیش‌گفتار دکتر سیدمهدی غروی (۱۳۶۱-۱۳۷۵)

۳۱ - سعدی بر مبنای نسخه‌های خطی پاکستان در ۲۱۹ صفحه،
انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (۱۳۶۳ ش)

۳۲-۳۷ - فهرست نسخه‌های خطی فارسی، مجلدهای ۱ تا ۶ در
۴۷۲۶ صفحه، انتشارات R.C.D (۱۳۴۸-۱۳۵۳ ش)

۳۸-۵۱ - فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان،
مجلدهای ۱-۱۳ در ۹۶۶۹ صفحه، مرکز تحقیقات فارسی ایران و
پاکستان (۱۳۶۲-۱۳۷۰ ش)

۵۲ - فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، جلد ۱۴
با اضافات و تجدیدنظر دکتر عارف نوشاهی، در ۹۴۵ صفحه، مرکز
تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (۱۳۷۵ ش)

۵۳ - فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه عمومی و آرشیو
پتاله (پنجاب، هند) در ۲۰۳ صفحه انتشارات مرکز تحقیقات فارسی
جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو (۱۳۷۶ ش)

۵۴ - فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی علوم قرآنی در
ایران، در ۲۱۴ صفحه، انتشارات پیام آزادی (۱۳۷۸ ش)

۵۵ - فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی علوم قرآنی در

کتابخانه‌های گوناگون و مجموعه‌های خصوصی پاکستان سامان یافته است. گستره موضوعات و اشتغال آن بر انواع دانش‌ها و معارف، حجم عظیم منابع، تنظیم روشمندان و مبتنی بر اصول کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی، از امتیازات این کار سترگ است.

مؤلف گران قدر در طی اقامت شانزده ساله خود در اسلام‌آباد به آموزش گروهی از محققان و فضلا همت گمارد و همزمان با تلاش‌های شبانه‌روزی خود، برای برگه‌نویسی نسخه‌های خطی، آنان را به شهرها و روستاهای دور و نزدیک پاکستان روانه کرد. جمع‌آوری و تنظیم این اطلاعات به انضمام فهراس چاپ شده در پاکستان و نیز نسخه‌هایی که خود نگارنده در کتابخانه گنج بخش و در سفرهایش در پاکستان و دیدار از کتابخانه‌های شخصی و عمومی دیده، سایه و پایه تدوین فهرست مشترک شد که خود در این باره می‌نویسد:

«احساس کردم برای فراهم ساختن «فهرست مشترک از همه نسخه‌های فارسی» لازم است سفری به شبه‌قاره هند کنم. در پاییز ۱۳۵۶ سفرم را به پاکستان، افغانستان و هند آغاز کردم. سفرم با هزینه شخصی خودم بود و از راه زمین، از زاهدان به کوئته و از آنجا به دیگر شهرهای پاکستان رفتم و پیش از اقامت در پاکستان سفری ۴۵ روزه به افغانستان داشتم.

در برگشت به پاکستان، از سوی دولت وقت در «مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان» گمارده شده و به کار تحقیق در نسخه‌های خطی فارسی پرداختم. کار اصلی من در آن دوره [دوره اقامت شانزده ساله] نگارش و چاپ چهارده مجلد فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان بود که روی هم مشخصات پیرامون ۵۲ هزار نسخه فارسی را دربردارد».^۲

فهرست مشترک به ترتیب موضوعی است. در چهار مجلد نخست بر اساس نظم موضوعی و ذیل هر موضوع، کتابها به ترتیب الفبای عنوان ذکر شده است و از جلد ۵ تا ۱۳ ضمن رعایت نظم موضوعی، کتابها بر اساس تاریخ نگارش هر اثر تدوین شده است. و در پایان هر بخش موضوعی، کتابهایی که تاریخ نگارش آنها به دست نیامده، به ترتیب الفبایی آمده است. اینک به معرفی مجلدات سیزده‌گانه آن و مندرجات هر جلد می‌پردازیم:

مجلد اول: شامل بخشهای ۱- تفسیر ۲- تجوید ۳- کلیات درباره قرآن ۴- ریاضی ۵- ستاره‌شناسی ۶- علوم غریبه ۷- طبیعیات ۸- پزشکی ۹- کیمیا ۱۰- چنددانشی (مهرماه ۱۳۶۲).

مجلد دوم: شامل بخشهای ۱۱- منطق ۱۲- حکمت و فلسفه ۱۳- ملل و نحل ۱۴- کلام و عقاید (مهرماه ۱۳۶۳).

مجلد سوم: تنها شامل بخش ۱۵- عرفان (مهرماه ۱۳۶۳)
مجلد چهارم: شامل بخشهای ۱۶- هندویی ۱۷- فلسفه عملی ۱۸- پیشه‌ها و آداب پیشه‌وران (خرداد ماه ۱۳۶۴)

مجلد پنجم: شامل بخش ۱۹- نامه‌نگاری همراه «فهرستواره» نامه‌نگاری و دبیری (اردیبهشت ماه ۱۳۶۵)

مجلد ششم: شامل بخش ۲۰- داستانها همراه با «فهرستواره»

داستانها (اسفندماه ۱۳۶۵ ش)

مجلد هفتم: شامل بخش ۲۱- منظومه‌ها، قسمت اول: از آغاز تا پایان سده یازدهم هجری (اردیبهشت ماه ۱۳۶۵)

مجلد هشتم: شامل ادامه بخش ۲۱- منظومه‌ها، قسمت دوم: از سده دوازدهم تا پایان سده چهاردهم هجری (مهرماه ۱۳۶۶ ش)
مجلد نهم: فهرست سرآغاز منظومه‌ها و «فهرستواره» دیوانها (اردیبهشت ماه ۱۳۶۷)

مجلد دهم: شامل بخشهای ۲۲- جغرافیا ۲۳- سفرنامه ۲۴- تاریخ (کلیات) ۲۵- تاریخ جهان ۲۶- تاریخ ایران ۲۷- تاریخ پیامبران، اسلام و امامان ۲۸- تاریخ شبه‌قاره ۲۹- تاریخ افغانستان ۳۰- تاریخ آسیای میانه ۳۱- تاریخ عثمانی ۳۲- تاریخ اروپا و آمریکا (دی ماه ۱۳۶۶)

مجلد یازدهم: شامل بخشهای ۳۳- زندگینامه سرایندگان ۳۴- زندگینامه پیران و دیگر بزرگان همراه با «فهرستواره» کتابهای فارسی، سفرنامه‌ها، جغرافیا، تاریخ (کلیات)، تاریخ جهان، تاریخ ایران (اردیبهشت ماه ۱۳۶۹)

مجلد دوازدهم: شامل «فهرستواره» تاریخ پیامبران و اسلام و امامان، تاریخ شبه‌قاره، چند بخش کوچکتر، زندگینامه سرایندگان و پیران و بزرگان (اردیبهشت ماه ۱۳۷۰)

مجلد سیزدهم: شامل بخشهای ۳۵- دانشهای بلاغی ۳۶- دستور زبان فارسی ۳۷- دستور زبان اردو، ترکی و عربی ۳۸- عروض و قافیه، همراه با «فهرستواره» کتابهای فارسی، دانشهای بلاغی، دستور زبان فارسی، دستور زبان عربی، دستور زبانهای دیگر، عروض و قافیه و اختصارات و منابع (نوروز ۱۳۷۰)

مجلد چهاردهم نیز با افزودگی به کوشش دکتر سیدعارف نوشاهی در سال ۱۳۷۵ به چاپ رسیده «و بخشهایی از آن در اسلام‌آباد چاپ نشده باقی مانده است»^۳

۳- فهرستواره کتابهای فارسی

مؤلف سختکوش و پرتلاش کاری بدیع و وسیع به نام «فهرستواره» را آغاز کرده است. فهرستواره شامل همه آثار موجود در زبان فارسی به صورت خطی و چاپی در سراسر جهان است و مؤلف بنا دارد با استفاده از همه فهراس موجود تدوین آن را به انجام رساند. این فهرستواره گونه‌ای از طرح بسیار بزرگی است که استاد منزوی از سالیان پیش فکر اجرای آن را در سر می‌پرورانده است و در این باره می‌نویسد:

«بیش از سی سال است که این ناچیز در اندیشه نگارش «کتابنامه‌ای از نگاه‌های فارسی بوده‌ام، و در این راه کوشیده‌ام و گام‌هایی برداشته‌ام، اما هرچه بیشتر کوشیدم دسترسی به آن هدف را دشوارتر یافتم، به جای نزدیک شدن، هر روز خود را از کناره مقصود دورتر یافتم تا به این اندیشه رسیدم که سازمانی فرهنگی را بیابم که امکانات مادی، فنی و معنوی خود را در اختیار این آرزو یا بهتر بگویم این نیاز جامعه ادبی ما قرار دهد.

از چندی پیش طرح «دایرةالمعارف کتاب‌شناسی جهان اسلام»

منابعی که در دسترس نگارنده گذارده شده است لذا ممکن است برخی از کتب در بردارنده همه آگاهی ششگانه نباشد همانطور که مؤلف در مقدمه کتاب به این نکته اشاره نموده است:

در اینجا باید به این نکته اذعان کنم و پوزش بخواهم، که کمتر می‌توان همه اطلاعات ششگانه پیشگفته را در همه مدخل‌ها یافت. هدف چنین بود ولی امکانات این ناچیز در این مرحله محدود بود به آگاهی‌هایی که در منابع مورد استفاده بوده است و نیز محدود به توانایی این ناچیز در بهره‌گیری از منابع^۱. البته این در کار کتاب‌شناسی امری طبیعی است و هر کتاب‌شناسی نمی‌تواند همه اطلاعات را در حد کمال درباره همه کتب ارائه نماید و اغلب فهرست‌نویسان در مقدمه کتاب‌شناسی و فهرست‌نگاری خود به این مسئله اشاره دارند.

منابع

پس منابع از آوردن آگاهی‌های ششگانه، منابع یکی از هدف‌های اصلی «فهرستواره» است. و می‌توان گفت کار اصلی «فهرستواره» گردآوری همین منابع است. زیرا این منابع خواننده را یاری می‌دهد تا اگر درصدد تحقیق و پژوهش برآمد و خواست اطلاع بیشتری درباره کتاب بداند باید به چه منابع دیگری مراجعه کند و اگر کتاب نسخه خطی دارد در کجا نگهداری می‌شود.

منابع که در پایان معرفی کتاب آمده است در سه گروه، به ترتیب دنبال یکدیگر جای داده شده است: ۱- کتاب نامه‌ها، تذکره‌ها، مجله‌ها ۲- فهرست‌های چاپ درون ایران ۳- فهرست‌های چاپ بیرون از ایران لازم به یادآوری این نکته است که نگارنده فقط به آوردن منابع در پایان کتب و نسخ اکتفا نکرده بلکه در ابتدا هر مجلد کلیه منابع و مآخذ را با عنوان «اختصارات از منابع» معرفی نموده که این منابع بالغ بر ۵۰۰ مجلد است. «این مجلدها یک به یک از صفحه آغاز تا پایان تورق شده، نگاشته‌های فارسی آنها بیرون کشیده و آگاهی‌های درون آن منابع به این «فهرستواره» آورده شده است.

باتوجه به این که کار بیرون کشیدن نام کتاب‌ها از فهرست‌ها و منابع ادامه دارد طبعاً در هر مجلد برخی از منابع جدید معرفی می‌گردند که در مجلدهای پیشین به آنها اشاره نشده است بنابراین ما در هر مجلد با افزوده‌های جدیدی به اختصارات از منابع مواجه هستیم. این نکته را از نظر نباید دور داشت که نگارنده ارجمند در ذیل هر کتاب منبع را به نام اختصاری معرفی نموده اما در «اختصارات از منابع» به معرفی منبع به طور کامل و جامع پرداخته است.

به عنوان مثال: اگر یکی از منابع در معرفی کتاب فرهنگ سخنوران دکتر خیامپور بوده فقط به نام کتاب و ذکر صفحه اشاره کرده اما در اختصارات از منابع این گونه آمده است:

فرهنگ سخنوران: دکتر ع. خیامپور (تاهباززاده)، انتشارات طلایه، تهران، ۱۳۶۸ خ - ۱۳۷۲ خ، ۲ مجلد، ۱۰۲۰ ص.

گستره فهرستواره

در امر فهرست‌نویسی مؤلف یک محدوده زمانی را در نظر می‌گیرد و کتب یا مقالاتی را که در آن دوره نگاشته شده در اثر خود آورده و در حیطه کار خود به معرفی آن می‌پردازد استاد منزوی نیز این امر را از نظر دور نداشته و در مقدمه به گستره فهرستواره اشاره داشته،

در «مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلام» دنبال می‌گشت. این ناچیز که در اواخر سال ۱۳۶۹ پس از پانزده سال از پاکستان برگشته بودم. این کمیود را با جناب آقای سیدکاظم بجنوردی در میان گذاردم. خوشبختانه پذیرفته شد و جذب آن طرح بزرگ شدم و بخش «کتابنامه نگاشته‌های فارسی» آن طرح به این ناچیز واگذار شد تا طرحی برای فراهم سازم و طرح ارائه شد و پذیرفته گشت، و از آغاز ۱۳۷۰ خ به کمک دستیاران شیفته کار که از میان پژوهشگران «مرکز دایرةالمعارف» برگزیده شده بودند، کار آغاز گشت.

این مرکز فرهنگی، با تمام صلاحیت که داشت و دارد، دست به کار بزرگ خود است کاری بزرگ و سترگ و قابل احترام، اما تدوین کتابنامه‌ای از نگاشته‌های فارسی نیاز به سازمانی جدا و مخصوص به خود دارد. از این روی تصمیم گرفتم بخشی از «فهرستواره» که در اختیار خودم بود پیش از فرارسیدن مرگ به چاپ رسانم، فرتوتی از پیری و سه بیماری سنگینی سال جاری، که دو از آن به عمل جراحی کشید در این تصمیم نقش موثری داشت^۴.

هدف از تالیف «فهرستواره...»

اهداف از تالیف یک اثر مؤلف را برمی‌انگیزد که با تمام توان خود و با شوق و ذوق فراوان در آن راه گام بردارد لذا استاد منزوی خود هدف از این تالیف را این گونه بازگو می‌نماید:

هدف سرشماری و به دست آوردن آگاهی‌های اولیه از همه نگاشته‌های فارسی، از کتاب‌ها، رساله‌ها، نامه‌ها، منشآت و کتابچه‌ها و هر آنچه بدان اثر مکتوب نام نهاده‌اند،^۵ می‌باشد» لذا «فهرستواره کتابنامه نیست ولی در حد آنهاست و از این روی آن را «فهرستواره» نامیدم نه «کتابنامه» که درواقع «فهرست فهرست‌ها» است.

فهرستواره فهرستی است از کتاب‌های فارسی در حد سرشماری، پله یکم «کتابنامه کتاب‌های فارسی»^۶.

همان‌طور که استاد در برخی مصاحبه‌ها و ازجمله در مقدمه مجلد (۱) به آن اشاره نموده‌اند: برای این «سرشماری»، شماری از منابع کتاب‌شناسی و فهرست‌ها تورق شده و آگاهی‌های لازم برای آن سرشماری از سطر به سطر بیرون کشیده شد و می‌شود. آگاهی‌های بیرون کشیده از این منابع بر برگه‌هایی مناسب با ذکر منبع نوشته می‌شود و این برگه‌ها بر حسب الفبایی در نام کتاب‌ها در قفسه‌ها جای داده شد و فهرستواره کتاب‌های فارسی، حاصل ادغام آن برگه‌هاست.

شیوه‌نامه تدوین

در این فهرست، هر کتاب در شش بخش معرفی شده است:

۱- آگاهی‌های کتاب‌شناختی، هر عنوان یا مدخل در حد کمالش، شش مطلب را در بردارد: ۱- نام کتاب ۲- نام نگارنده یا مترجم و یا سرآینده اثر ۳- تاریخ نگارش یا ترجمه ۴- موضوع ۵- بخشبندی کتاب ۶- سرآغاز کتاب

و این آگاهی ششگانه در واقع بخش کتاب‌شناسی هر مدخل از «فهرستواره» را در بردارد.

لازم به یادآوری این نکته است که آگاهی‌ها محدود هستند به

می‌نویسد: از نظر تاریخ، گستره کار از آغاز پیدایش زبان فارسی دری تا پایان چاپ سنگی است. دوره‌ای که زبان فارسی جزو زبان‌هایی بوده که در بنای تمدن و فرهنگ امروزیته جهان بنیادترین سنگ‌ها را به جای گذاشته است. کتاب‌ها و نگاشته‌های این دور است که از اصالت ایرانی بهره داشته است، و بررسی دوره‌های پسین، حوزه کار دیگران است.^۱

در این «فهرستواره» کتبی معرفی شده است که نسخه یا نسخه‌هایی از آن در دست بوده است هرچند استاد فقط به این امر بسنده نکرده و کتاب‌هایی را که در حال حاضر نسخه‌ای از آنها در دست نیست و تنها نامی از آنها در تذکره‌ها و دیگر کتب آمده معرفی کرده است که خود این‌گونه استدلال می‌کنند:

«چون نمی‌توان مرز مشخصی میان کتاب‌های موجود و از میان رفته یافت، برخی از کتاب‌هایی که حضورشان روشن نیست نام آنها از تذکره‌ها به این فهرست راه یافته است. چه بسیاری از کتاب‌هایی که تا دیروز نایاب بوده. امروز در کنج کتابخانه و یا موزه‌ای یافت شده است. و برعکس بسیاری از کتاب‌ها که تا دیروز به دست بوده، امروز نایاب به حساب می‌آیند. و آنچه برای شناساندن شخصیت ادبی نگارنده‌ای که نگاشته‌اش هنوز در دست هست، لازم بوده از برخی نگاشته‌های نایاب نیز نام برده شود. پس گستره کار این «فهرستواره» کتاب‌های موجود است، هرچند گاهی از کتاب‌های نایاب نیز نشانی داده شده است.»^۲

ویژگی فهرستواره

همان طور که قبلاً نیز اشاره گردید. کتاب‌هایی که از آغاز پیدایش زبان فارسی دری تا پایان چاپ سنگی تألیف شده در محدوده‌ی معرفی «فهرستواره» بوده است. نوع تحقیق مؤلف، بیشتر کتابخانه‌ای و میدانی بوده است. یعنی مؤلف هم به کتاب‌ها و کتابخانه رجوع کرده و اطلاعاتی درباره کتاب‌ها به دست آورده و هم به آثار دیگر از جمله کتاب‌شناسی‌ها، تذکره‌ها، زندگی‌نامه‌ها و... مراجعه نموده و اطلاعاتی درباره کتاب‌ها کسب کرده است.

آخرین نکته این که «فهرستواره» یک کتاب‌شناسی توصیفی است و به بیان دیگر، جنبه توصیفی آن بر دیگر جنبه‌هایش غالب است. چه برخی از کتب در «فهرستواره» توصیف نشده و فقط مشخصات کتاب‌شناسی آنها ارائه گردیده که این‌گونه کتب اندک می‌باشند و برخی دیگر توصیف و معرفی گردیده است و حتی مطالب آن به طور فهرستوار آمده است به عنوان نمونه «فصول نصیریه» این‌گونه معرفی شده است:

فصول نصیریه. از خواجه نصیرالدین طوسی (د ۶۷۲ ق / ۱۲۷۳ م). در اصول عقاید شیعی با استدلال‌های عقلی، در ۴ «فصل»: ۱- توحید ۲- عدل ۳- پیامبری ۴- رستاخیز. هریک با سربندهای کوچک‌تر «اصل، هدایت، تبصره». که رکن‌الدین محمد جرجانی، سده ۸ ق. آن را به عربی ترجمه کرده است.

نویسنده به این هم بسنده نکرده اگر کتاب چاپ گردیده آن را نیز بر اطلاعات و داده‌های فوق افزوده است مثلاً در ادامه معرفی «فصول نصیریه» می‌افزاید: «متن و این ترجمه با پیش گفتار استاد محمدمتقی

دانش پژوه چاپ شده است. ابوعبدالله مقصد سیوری حلی (د ۸۲۶ ق) این ترجمه عربی را به عربی گزارش کرده «انوارالجلالیة» نامیده است» (ص ۲۰۲)

براین اساس «فهرستواره» اولاً کتاب‌شناسی است. زیرا کتاب‌های مطبوع (چاپ سنگی) در آن معرفی شده است ثانیاً از همه مهم‌تر در ضمن معرفی کتاب‌های مطبوع، نسخه‌های آن معرفی شده و از سویی نیز کتاب‌های مخلوط (نسخه‌ها) معرفی گردیده است ثالثاً رساله‌شناسی است زیرا نوشته‌های مختصر از کتاب و نسخه در آن معرفی شده است. رابعاً رجال‌شناسی است زیرا در معرفی شماری از مؤلفان به تفصیل سخن گفته است. مثلاً در ذیل «سفرنامه ناصرخسرو» فقط به معرفی کتاب و نسخه‌های خطی آن اکتفا نکرده بلکه قبل از هر سخنی به معرفی «ناصرخسرو» پرداخته می‌نویسد:

ناصرخسرو مروزی بلخی (م ۴۸۱ هـ / ۱۰۸۸ م) به دنبال خوابی که می‌بیند، به سال ۴۳۷ هـ / ۵-۱۰۴۶ م. از خراسان آهنگ دیدار خلفای اسماعیلی را می‌کند. از خراسان به مکه و به مصر می‌رود در این سفرنامه رویدادها، دیدارها و دیدنی‌های سفر هفت ساله خود را در ایران، سوریه و مصر و حجاز و شهر حسا با دیدی کنجکاو و ژرف‌بینی عالمانه، گزارش کرده است. ج ۱ و ۳۰

استاد باز به کتاب، نسخه، رساله نیز دل خوش نکرده حتی نامه و مرقع‌ها را نیز در این فهرستواره از نظر دور نداشته است مانند: نامه میرمحمد باقر داماد، نامه خواجه نصیرالدین طوسی، نامه فخررازی، نامه قاضی میرحسین میبیدی به میرعبدالوهاب، نامه اسکندر به ارسطو، نامه باباافضل‌الدین کاشانی به شاگردش خواجه شمس‌الدین محمد دزواگوش (درواکوش) دیلمی و نامه وکیل الرعایا از میرزا اسدالله وکیل الرعایا

حتی وصیت‌نامه‌ها را نیز از نظر دور نداشته است. از وصیت پیامبر اسلام (ص) تا وصایای علی(ع) و وصایای خواجه محمد پارسا، شیخ صدرالدین، گیسودراز و وصیت حاج محمدخان کرمانی به مردم رفسنجان «از آنجا که کتاب‌شناسی‌ها اغلب جزو آثار مرجعی هستند که عمدتاً بلکه تماماً ارزش ابزاری و راهنمایی به منابع و متون مورد نظر در حیطه و حوزه خود دارند و به جای خواننده مراجعه‌کننده دارند» لذا استاد باتوجه به این مهم هر منبع و ماخذی را که احتمال می‌داده وی را در این امر یاری می‌کند فروگذاری نکرده و از نسخه‌های خطی گرفته تا سبک‌شناسی بهار و حتی دستور جامع زبان فارسی همایون فرخ همه را از نظر گذرانیده است تا بتواند قدمی در معرفی ادبیات پربار و غنی این سرزمین بردارد.

معرفی بخش‌های هر مجلد فهرستواره

«فهرستواره» با بخش‌بندی که استاد منزوی نموده شامل ۳۶ بخش است که به بخش‌های کوچکتر براساس موضوع تقسیم می‌گردد و هر مجلد کتاب برخی از این بخش‌ها را به خود اختصاص داده است که در پیش‌دیده شما فرهیختگان است:

مجلد اول: شامل بخش‌های: ۱- سفرنامه ۲- جغرافیا ۳- داستان‌ها ۴- تاریخ. کلیات ۵- تاریخ جهان. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۴.

مجلد دوم: شامل بخش‌های عر تاریخ ایران ۷- تاریخ شبه قاره. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۵.

مجلد سوم: شامل بخش‌های: ۸- تاریخ پیامبران و امامان ۹- زندگی‌نامه سراینندگان ۱۰- زندگی‌نامه پیران و بزرگان. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۶.

مجلد چهارم: شامل بخش‌های: ۱۱- ریاضی - دفترداری ۱۲- ستاره‌شناسی - اخترشناسی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۸.

مجلد پنجم: شامل بخش‌های ۱۳- پزشکی، داروسازی ۱۴- علوم طبیعی (جانورشناسی، گیاه‌شناسی، کان‌شناسی) ۱۵- کیمیا. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۹.

مجلد ششم: شامل بخش‌های: ۱۶- فلسفه - حکمت ۱۷- فلسفه عملی. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۱.

مجلد هفتم: شامل بخش: ۱۸- عرفان نظری و عملی. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۲.

مجلد هشتم: شامل ادامه بخش ۱۸- عرفان نظری و عملی به دوستداران کتاب و این اثر ماندگار مژده داده آید که بخش‌های زیر نیز از سوی مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی آماده چاپ است، ۱- تفسیر ۲- تجوید ۳- کلیات درباره قرآن ۴- علوم غریبه ۵- چنددانشی عر منطق ۷- ملل و نحل ۸- کلام و عقاید ۹- هندویی ۱۰- پیشه‌ها و آداب پیشه‌وران ۱۱- نامه‌نگاری و دبیری ۱۲- منظومه‌ها ۱۳- دیوان‌ها فهرستواره کتاب‌های فارسی که در برگزیده بیش از ۵۰۰ هزار برگه از موضوع‌ها - مستخرج از ۲۹۴ عنوان کتاب در ۵۳۱ مجلد فهرست و کتابنامه فراهم آمده است - پیش‌بینی می‌شود دست کم در ۱۵ مجلد منتشر شود.

یادآوری چند نکته

۱- در راهنمای مجلد اول آمده: پیش‌گفتار انجمن آثار و مفاخر فرهنگی در حالی‌این پیش‌گفتار را نگارنده کتاب، استاد احمدمنزوی نوشته‌اند.

۲- در مجلد دوم علاوه بر فهرست راهنمای مجلد مذکور فهرست مجلد اول نیز مجدداً آورده شده در حالی که لزومی نداشته ضمن این که فهرست مجلد اول و دوم از هم تفکیک نگردیده و این باعث سردرگمی خواننده می‌شود. مضافاً این که در هر مجلد فهرست مجلدهای قبلی تکرار شده که به جز اسراف در کاغذ نتیجه‌ای را در بر نداشته و از آن گذشته در پیش‌گفتار مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی همان فهرست‌ها دوبار آمده است و تکرار مکررات شده است.

۳- همان طور که قبلاً اشاره گردید یکی از بخش‌های «فهرستواره...» اختصارات و منابع است که در آن کلیه منابع و مأخذی که دستمایه مؤلف محترم بوده ذکر گردیده که بر ارج و ارزش کتاب افزوده است اما همین بخش در مجلدهای دیگر مجدداً آورده شده و جز اطاللة کلام سودی در پی نداشته در حالی می‌شد فقط منابع و مأخذ جدید که قبلاً به نام‌شان ذکر نگردیده در فهرست منابع بیاید.

۴- نگارنده برای سهولت دستیابی به اطلاعات کتاب‌شناختی دو نمایه نگارندگان و کتاب را در پایان هر مجلد آورده که در فهرست

راهنمای مجلد دوم به آن اشاره‌ای نگردیده است. ۵- پیش‌گفتار ناشر (انجمن آثار و مفاخر فرهنگی) در مجلد سوم همان پیش‌گفتاری است که در مجلد دوم آمده و هیچ سخن تازه‌ای بر آن نیفزوده است. اگرچه رئیس هیأت مدیره آن انجمن، جناب آقای دکتر محقق در مجلد چهارم پیش‌گفتار متفاوتی بر کتاب زده و نقیصه مجلد سوم را رفع نموده و ضمن بیان سیر فهرست‌نویسی در تاریخ ایران به اهمیت و ضرورت ادامه فهرستواره و تلاش خستگی‌ناپذیر مؤلف محترم اشاره نموده‌اند.

نکته دیگر این که در مجلد مذکور ابتدا مقدمه مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی آمده و سپس فهرست راهنما و به دنبال آن پیش‌گفتار انجمن آثار و مفاخر فرهنگی در حالی که بهتر بود قبل از مقدمه مرکز فهرست راهنما بیاید تا براساس آیین صفحه آرایی و تدوین کتاب باشد.

ع در مجلد پنجم مقدمه آقای سیدکاظم بجنوردی، رئیس مرکز دایرةالمعارف اسلامی و پیش‌گفتار آقای دکتر محقق عیناً تکرار شده و فقط صفحاتی را به خود اختصاص داده است.

اما برخی از نکاتی که باید در تدوین فهرست‌نویسی رعایت گردد: ۱- در بخش «اختصارات از منابع» بعد از نام برخی کتب واژه «تألیف» یا «از» آمده است.

۲- از برخی مؤلفان با القاب دکتر، آیت‌الله، استاد، حاج آقا نام برده شده که در فهرست‌نویسی نیازی به این القاب نیست هرچند استاد از سر فروتنی از دوستان و استادان خود در فهرست هم به بزرگی یاد کرده‌اند.

۳- برخی از کتب نام ناشر و سال نشر نیامده است از جمله: سبک‌شناسی بهار، تذکره میخانه و...

در پایان از خداوند منان می‌طلبیم که به استاد منزوی سلامتی و صحت عنایت فرماید تا بتوانند این بارگران سنگ را به سرمنزل مقصود رسانند.

پاورقی:

۱- زندگی‌نامه استاد احمد منزوی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی؛ ۱۳۸۱؛ ص ۲۴. استاد منزوی آمار دقیق نسخه‌ها را ۴۹۰۲۲ نسخه ذکر می‌کنند (همان جا؛ ص ۵۲).

۲- زندگی‌نامه احمد منزوی، ص ۲۲.

۳- فهرستواره کتاب‌های فارسی؛ ج ۶، ص ۴۶.

۴- فهرستواره کتاب‌های فارسی، ج ۱، ص ۱۱-۱۲.

۵- همان، ص ۱۱.

۶- زندگی‌نامه استاد احمد منزوی، ص ۵۲-۵۳.

۷- فهرستواره، ج ۱؛ ص ۱۲

۸- ج ۱، صص ۱۶-۱۵

۹- همانجا

۱۰- خرمشاهی، بهالالدین، آینه پژوهش، شماره ۷۴ پژوهشی ژرف و کتابنامه‌ای شگرف درباره کتابشناسی تاریخی